
УДК 811.161.2'42 – 31.09 І. Франко

Оксана Новоставська

м. Львів

ПАРАДИГМАТИЧНІ ВІДНОШЕННЯ (СИНОНІМІЯ ТА АНТОНІМІЯ) У ФІЛОСОФСЬКІЙ ТЕРМІНОЛОГІЇ ТВОРІВ ІВАНА ФРАНКА

Статтю присвячено проблемі парадигматичних відношень, а саме синонімії та антонімії у філософській термінології І. Франка.

Ключові слова: філософський термін, терміносистема, синонімія, антонімія.

Парадигматичні відношення пов'язують мовні одиниці на основі спільності/відмінності за формою чи значенням або за тим і тим одночасно. На цьому ґрунті одиниці мови об'єднуються у групи, розряди, класи, категорії. Парадигматичними відношеннями пов'язані мовні одиниці в межах того угруповання, з якого мовна одиниця відбирається для її використання в мовленні [7: 458].

Одним із основних видів системних відношень у лексиці є парадигматичні відношення (полісемія, омонімія, синонімія, антонімія, паронімія, гіперогіпонімія) — структурно-сміслові взаємозв'язки між словами і нерозкладними (фразеологічно чи термінологічно) словосполученнями та їх організація за семантичними полями. Тобто лексеми перебувають між собою в різних опозиціях і об'єднуються в різноманітні парадигми.

Найбільшим таким об'єднанням є лексико-семантичне поле, тобто сукупність лексем, об'єднаних спільністю змісту, а оскільки термін — це теж слово і природно сформовані терміносистеми не поривають своїх зв'язків із загальноживаною лексикою, то парадигма-

тичні зв'язки в аналізованій терміносистемі будемо розглядати «за принципом семантичного поля, яке об'єднує лексеми за загальною ядерною домінувальною інтегральною ознакою» [10: 179].

Між загальноновживаною мовою та терміносистемами наук немає суттєвих обмежень щодо синонімії та антонімії. Це свідчить про те, що межі між загальнонародною мовою та терміносистемами наук лабільні [15: 6].

Проаналізуємо особливості прояву названих типів парадигматичних відношень у філософсько-категорійній терміносистемі у творах І.Я. Франка.

Синонімія — відношення між лексичними одиницями з однаковим чи близьким значенням, але відмінним планом вираження — довгий час вважалася дезорганізаційним феноменом у термінології, бо нібито, як і полісемія та омонімія, руйнує однозначність, точність, чіткість і визначеність спеціальних найменувань. Виносилися пропозиції ліквідувати у процесі кодифікації терміносистем «зайві» терміни, залишаючи лише домінантні одиниці з синонімічних рядів. У працях В.П. Даниленко [див.: 3; 4] була запропонована полярна позиція: синонімія в термінології — органічний вияв іманентних закономірностей розвитку лексики, відображення прагнення до збагачення і водночас до уточнення мовних знаків поняттєво узагальненої реальності.

Незважаючи на те, що окремі дослідники кваліфікують синонімію у межах терміносистем як негативне явище, вона реально існує і уникнути її неможливо, оскільки її наявність спричинена об'єктивними детермінантами. «Поява синонімії у термінології зумовлена лінгвістичними і екстралінгвістичними факторами. До них належать: 1) постійний розвиток наук, що супроводжується появою нових понять та бажанням дати кожному поняттю найточнішу номінацію; 2) неуніфікованість деяких термінологічних систем; 3) наявність застарілих назв, які функціонують паралельно з новими; 4) паралельне вживання запозиченого і автохтонного термінів; 5) надання переваги коротким формам, зручним для спілкування та ведення документації, що породжує синонімію різних структурних рівнів» [10: 186].

Аналогічними чинниками зумовлені синонімічні відношення філософських термінів на позначення категорій у працях І.Я. Франка. «Нерозвиненість української філософської термінології, її неусталеність, — зауважує Д.П. Кирик, — заставляли Франка наполегливо шукати необхідних термінів для позначення відповідних філософських понять. Про це свідчать і паралельне вживання цілого ряду термінів, і неодноразові хитання І. Я.Франка у їх виборі» [6: 217].

Сучасний дослідник мови наукових творів І.Я. Франка Євген Регушевський небезпідставно стверджує, що письменник надавав перевагу інтернаціональним термінам, нетермінам-калькам, що популяризували інші автори, які часто вживав паралельно із термінами, утвореними на національному ґрунті [12: 28]. Як приклад уживання в працях І.Я. Франка термінів-дублетів дослідник наводить *двоїстість/дуалізм* та *єдність/*

монізм. Ці терміни у науковій мові кінця ХІХ ст. вживалися як абсолютні синоніми. І. Я. Франко розумів нерівноцінність українських відповідників *двоїстість* та *єдність*. «Термін «двоїстість» хоча і не кращий від терміна «дуалізм», але влучніший (семантично більш конкретизований), ніж термін «єдність» [12: 29]. Це, як вважає Є.С. Регушевський, «відчував І.Я. Франко, бо він ніколи не вживав термін «двоїстість» з інтернаціональним дублетом, а користувався ним як рівноцінним синонімом», натомість, вживаючи лексему *єдність*, І.Я. Франко розуміє «незручність» (полісемантичність) цього терміна і «кожного разу подає у дужках інтернаціональний відповідник» [12: 28].

Погоджуємося з думкою Є.С. Регушевського, що терміни-кальки І.Я. Франко використовував лише з редакційних причин [Там само]. Власне, наявність синонімічних рядів паралельно вживаних термінів, з-поміж яких інколи дуже важко виокремити стрижневий (один із висновків того, що синонімія термінів — абсолютна) — намагання Франка відшукати найадекватніший поняттю і функціональний у мові термін. Однією з причин цього намагання є також стилістична проблема уникнення тавтології. Замість багаторазового повторення одного й того самого терміна в тексті учений добирає різні терміни на позначення єдиного поняття.

Українська філософська терміносистема на будь-якому синхронному зрізі — це єдність стійких і змінних одиниць. Стійкість термінології забезпечує збереження і передавання досвіду та досягнень у цій сфері від попередніх поколінь, а змінність — фіксацію нових явищ, вираження нових думок. Отже, синонімія в термінології наявна на всіх етапах її розвитку. Поки розвивається наука, доти розвивається її термінологія й доти існують у терміносистемі такі парадигматичні відношення як синонімія, полісемія та ін.

У реєстрі філософських термінів, уживаних у творах І.Я. Франка, виявлено майже три десятки синонімічних рядів (не враховуючи фонетичних і словотвірних варіантів) з кількістю членів від 2 до 4. Наприклад: *боротьба* — *змагання*; *контраст* — *антагонізм* — *противенство*; *розвиток* — *розвій* — *поступ* — *еволюція* тощо.

Серед них можна виділити такі основні типи синонімії:

1) іншомовний термін — український термін або калька — слово, запозичене з інших мов шляхом буквального перекладу [див.: 14: 589]: *диференціація* — *різницювання*; *дегенерація* — *вироджування*; *дуалізм* — *двоїстість*; *монізм* — *єдність*; *антагонізм* — *противенство*; *мистецтво* — *штука*; *інтеграція* — *сила центротяжна*.

Інколи запозичений термін у працях І.Я. Франка має кілька національних відповідників, наприклад: *регрес* — *цофнення* — *поступ назад* — *назадництво*; *еволюція* — *поступ*, *розвиток*, *розвій*; *диференціація* — *різницювання* — *сила центробіжна* — *розділ* тощо;

2) синонімія власне українських термінів: *порядок* — *лад*; *занепад* — *завмирання* — *упадок*; *зникнення* — *щезання*; *існування* — *єсткування*; *боротьба* — *змагання*; *межа* — *границя*; *ціль* — *мета* та ін.

Д.П. Кирик, досліджуючи філософську термінологію перекладів І.Я. Франка, зауважив, що рівнозначними в науковому мовленні Каменяра виступають терміни *істота*, *суть* і *сутність*, оскільки сучасний філософський термін *сутність* послідовно почав уживатися лише у кінці 50-х — на початку 60-х років ХХ ст. [6: 209], в авторських філософських працях І.Я. Франка пізнішого періоду ми нерідко фіксуємо і сучасний термін *сутність*, і застарілі терміни *істота*, *суть* і *сутність* у значенні «внутрішня, глибинна основа речей та явищ світу, їх найбільш стала складова (будова, механізм та спосіб функціонування, призначення)» [11: 161]. У «літературі з логіки вживається тільки термін *істотна ознака* і ніколи не вживається *суттєва ознака*. Вживання цього терміна закріплене традицією і йде від часів, коли термін *істота* вживався ще в значенні *сутність*» [6: 209–210].

Філософські терміни-синоніми, вживані І.Я. Франком, поділяємо на повні (абсолютні), часткові (парціальні) та відносні (релятивні).

Повні (абсолютні) синоніми, які мають ідентичне значення є взаємозамінними, наприклад: *вироджування* — *дегенерація*; *еволюція* — *розвиток*; *двоїстість* — *дуалізм*; *зникнення* — *щезання*; *існування* — *єствування*; *рух* — *движене*; *ум* — *розум*. Найчастіше І.Я. Франко вживає повні синоніми (як правило, інтернаціоналізм — термін-калька) в межах одного абзацу або й речення, подаючи запозичений термін паралельно з національним відповідником (у дужках) або навпаки, наприклад: «**Еволюція (розвиток)**, виходячи від первісної дикості чоловіка, містить в собі поступ яко головний і **вироджування (дегенерацію)** яко побічний, підрядний складник» [15 XLV: 81]. Інколи у різних працях на позначення одного й того самого поняття І.Я. Франко використовує різні терміни. Наприклад, у розвідці «Що таке поступ?» письменник послідовно вживає термін *боротьба за єствування*: *Додаймо до того, що кожда животина має непереможний наліг не лише вдержувати своє життя, доки можна і якнайліпше можна, але надто лишати по собі якнайчисленніше і якнайсильніше потомство, приспособлене до дальшої **боротьби за єствування**» [15 XLV: 328], а у філософському трактаті «Програма галицьких соціалістів» використовує терміни-словосполучення *боротьба за існування*: *Се дарвінівська **боротьба за існування**, з природи перенесена з далеко більшим завзяттям до суспільності*» [15 XLV: 489] тощо.*

Часткові (парціальні) синоніми — це такі терміни, що збігаються частково своїми значеннями, перебуваючи у співвідношенні частини і цілого, абстрактного, конкретного в різних комбінаціях, але всі вони служать для пояснення чогось однопланового і однотипного на основі філософської аналітики та прагматики мислення, напр.: *анархія* — *лібералізм*; *причина* — *основа*; *змагання* — *боротьба*; *фаза* — *часть*; *вічне* — *безсмертне* тощо.

За парціальної синонімії у термінології активізується одне із значень загальноновживаного слова, і тому синонімічними терміни є лише частково, у одному зі значень багатозначної лексики, наприклад, у таких

контекстах з наукового мовлення І.Я. Франка: *Суми тих індивідуальних імпульсів творять масові течії, настрої і змагання мас*» [15 XLV: 431]; «Царі, що голосно проклинали всякі революційні принципи і до остатку придушували революційні змагання, робили се іменно тим знарядом, котрий витворила революція — постійними, з цілого народу набраними військами» [15 XLV: 177] та *Супроти руських освітніх товариств виступили до боротьби поляки*» [15 XLV: 192]; «Очевидна річ, що при таких шансах **боротьба** виходить нерівна — нам на шкоду» [15 XLV: 204] у синонімічні зв'язки вступають терміноодиниці *боротьба* і *змагання*, бо одне із лексичних значень загальноживаного слова *змагання* є «сутичка, боротьба двох протилежних або ворожих сил». За цим же принципом синонімами у науковому мовленні І.Я. Франка стають філософські терміни *анархія* — *лібералізм*; *причина* — *основа* тощо, наприклад: «Проте та кооперація не є зорганізованою, і у виробництві панує **анархія**» [15 XLV: 452]; «Певна річ, російський **лібералізм** виявляє вже тепер і виявить по своїм запануванні інші, так само небезпечні прикмети. Він сильно теоретичний і доктринерський, а доктринери, навіть ліберальні, все і всюди бували найгіршими і найшкідливішими політиками» [15 XLV: 403]; «Адже ж тут не може бути ніякого сумніву, що **причину** до недовір'я і до реакцій давали самодержавному чиновникові не лише конспірації та замаху, що були безпосереднім впливом його власних безмежних злодійств і злочинів» [15 XLV: 364]; «Коли перша **основа** релігійності, віра, поставлена в народній душі на хибній основі, коли се не є віра в одного найвищого бога, а в двох, з котрих один, добрий, нібито й називається всемогучим, а проте від віків не може собі дати ради з другим, злим, хитрим, зрадливим та спокусливим і мусять віки вічності боротися з ним,— то як може виглядати релігійність в душі такого чоловіка?» [15 XLV: 269]

Деякі дослідники розглядають як синоніми фонеморфологічні варіанти термінів, наприклад: *метод* — *метода*, *абстракт* — *абстракція* тощо. Приєднуємося до думки Л.В. Туровської, яка вважає, що отожднювати синоніми і варіанти у термінології не варто, бо «синоніми <...> мають різну субстанцію: вони генетично неоднорідні, не тотожні одиниці з неоднаковою словотвірною структурою і складом словотвірних морфем. Варіанти слова, навпаки, мають єдину генетичну субстанцію, їх неформальні розбіжності не виходять за межі фонетичних та інших змін всередині певного слова» [13: 261].

На загал, явища синонімії усіх типів характеризують філософську термінологію, використовувану І.Я. Франком як ще не уніфіковану і не вповні усталену, а пошукову — термінологію в процесі її становлення. Та, напевно, абсолютно стабілізованої й уніфікованої системи термінів, яка б не розвивалася з часом, принципово не може бути. Адже розвиток наукової мови нерозривно пов'язаний з невинним розвитком науки і суспільства.

Антонімія — відношення семантичної протилежності — є основним структуротворчим важелем (елементом) у терміносистемах різних

типів, також і в терміносистемі категорійного апарату філософських праць І.Я. Франка. Це пояснюється тим, що, за влучним висловом відомого французького лінгвіста Ш. Баллі, «в нашій свідомості абстрактні поняття закладені парами, причому кожне зі слів завжди так чи інакше зумовлює уявлення про інше» [2: 139]. Амбівалентна діалектика протилежних понять, які функціонують парами, обов'язково відбивається в існуванні антонімічних термінів, що їх позначають.

На думку Т. В. Михайлової, антонімічними в термінології слід вважати відношення двох значень, виражених різними термінами, які передають істотні ознаки несумісних протилежних або суперечних видів понять стосовно одного родового, тобто мають спільну семантичну основу, а відмінні семи цих значень замінюють одна одну або одна виключає іншу [8: 295]. У термінології антонімія допомагає позначити крайні точки термінологічного поля, використати логічні можливості термінологічної системи. Антоніми уточнюють характер поняття, підсилюють системність термінології, надаючи їй різноманітного характеру, сприяють вираженню однозначності і точності [5: 144].

Услід за Л. А. Новіковим [див.: 9: 236], який подав структурну класифікацію антонімів, та сучасними українськими термінознавцями [див.: 5: 144; 17: 139], у системі філософських термінів, використаних І.Я. Франком, виділяємо різнокореневі (лексичні) та однокореневі (словотвірні) антонімічні назви:

1) лексичні антоніми: *рух* — *спокій*; *повстання* — *гинення*; *початок* — *кінець*; *прогрес* — *регрес*; *монізм* — *дуалізм*; *поступ назад* — *поступ вперед*; *старий* — *новий*; *аналіз* — *синтез* тощо.

2) словотвірні: *гармонія* — *дисгармонія*; *дедукція* — *індукція*; *лад* — *безлад*, *нелад*; *можливе* — *неможливе*; *можливість* — *неможливість*; *рівність* — *нерівність* тощо.

3) засвідчені також пари слів, антонімічні лише у контексті філософського протиставлення: *предмет* — *процес*; *матерія* — *ідеал*; *матеріалізм* — *ідеалізм*; *верхня свідомість* — *нижня свідомість*; *смерть* — *вічність*; *тіло* — *дух*; *факт* — *сонна візія*, *причина* — *наслідок* тощо.

Кожна пара, засвідчених лексичних антонімів протиставляється за одним із семантичних компонентів: якісні властивості, характеристики: *рух* — *спокій*, *старий* — *новий*; час: *початок* — *кінець*; кількісні показники та характеристики: *монізм* — *дуалізм*; напрямок: *прогрес* — *регрес*, *поступ назад* — *поступ вперед*; спосіб дії: *аналіз* — *синтез*; результат дії: *повстання* — *гинення* тощо.

Серед словотвірних антонімів, засвідчених у працях І.Я. Франка найбільше тих, що творяться за допомогою приєднання до твірних слів власне українських або іншомовних префіксів: **без-** — «вилучення певних властивостей, ознак»: *лад* — *безлад*; **не-** — «заперечення або вказівка на відсутність ознаки»: *лад* — *нелад*, *можливе* — *неможливе*, *можливість* — *неможливість*, *рівність* — *нерівність*; **дис-** «заперечення»: *гармонія* — *дисгармонія*.

Науці властивий бінарний принцип опису фактів, явищ — принцип, який ґрунтується на твердженні, що в більшості своїй явища протиставляються по два, виходячи з наявності чи відсутності однієї й тієї самої ознаки або максимального чи мінімального її прояву [9: 236]. Відповідно всі термінологічні пари антонімів виражають контрарні (протилежні) або комплементарні (взаємопов'язані) відношення в межах терміносистеми. Контрарні антоніми, крім двох обов'язкових полярних членів, передбачають існування між ними середнього члена — мезоніма [1: 12].

Серед контрарних антонімів у терміносистемі І.Я. Франка можна виокремити пару *старе* — *нове*, мезонімом до якої виступає термін *сучасне*.

Але більшість антонімів філософської мовної парадигми І.Я. Франка все ж виражають комплементарні відношення. «Сема протилежності у таких термінах виражає межу якості для родового поняття в його видових варіантах» [5: 144], наприклад: *гармонія* — *дисгармонія*; *дедукція* — *індукція*; *початок* — *кінець*; *прогрес* — *регрес*; *матерія* — *ідеал*; *верхня свідомість* — *нижня свідомість* тощо. Ознака градуальності значень у антонімах такого типу повністю відсутня.

Отже, усі способи вираження протилежних понять у філософській терміносистемі І. Я. Франка є продуктивними: і лексична, і словотвірна антонімія, і контекстуальна антонімія в рамках філософського мислення.

Дослідження контрастивних відношень у філософській термінології, засвідченій у творах І. Я. Франка, дає підстави зробити висновки, що антонімічні відношення в ній мають модельований характер вираження. У протилежних відношеннях перебувають одиниці однакових структурних рівнів (наприклад, терміни-однослови (*гармонія* — *дисгармонія*) чи терміни-словосполучення (*верхня свідомість* — *нижня свідомість*), національні (*поступ вперед* — *поступ назад*) чи інтернаціональні терміни (*прогрес* — *регрес*) тощо.

Загальна кількість антонімічних пар термінологічно-категорійного значення досягає понад два десятки. Це є свідченням того, що саме відношення протилежності значною мірою становлять логіко-концептуальний і лексико-семантичний каркас аналізованої терміносистеми. У такій антонімічності наукової мови виявилася антонімічність наукового мислення І.Я. Франка — діалектика, який умів убачати в єдності — суперечність і в суперечності — єдність.

Осмислення антонімії у термінологічній сфері як одного із регулярних принципів називання понять із протилежним змістом дає змогу точніше визначити місце терміна в конкретній терміносистемі в його взаємозалежностях від інших її компонентів.

1. Андреев Н.Д. Антонимия и мезонимия/ Н.Д. Андреев // Питання словотвору східнослов'янських мов : Матер. міжвуз. респуб. наук. конф. — К. : Наук. думка, 1969. — С. 12–14.
2. Балли Ш. Французская стилистика / Шарль Балли. — М. : Изд-во иностранной лит-ры, 1961. — 394 с.

3. Даниленко В.П. Лексико-семантические и грамматические особенности слов-терминов / В.П. Даниленко // Исследование по русской терминологии. — М. : Наука, 1971. — С. 7–67.
4. Даниленко В. Русская терминология : опыт лингвистического описания / Валерия Даниленко. — М. : Наука, 1977. — 248 с.
5. Дорошенко С. Антонімія в термінології нафтогазової промисловості / С. Дорошенко // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць. — К. : КНЕУ, 2003. — Вип. V. — С. 143–147.
6. Кирик Д.П. Філософська термінологія двох перекладів Івана Франка / Д.П. Кирик // Питання слов'янського мовознавства. — № 7–8. — Львів : Видавництво ЛДУ, 1963. — С. 209–217.
7. Кочерган М.П. Парадигматика //Українська мова. Енциклопедія/ Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — 820 с.
8. Михайлова Т.В. Антонімічні відношення українських науково-технічних термінів як мовне явище та об'єкт лексикографії / Т.В. Михайлова // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук., праць. / відп. ред. Л. Симоненко. — К. : КНЕУ, 2003. — Вип. V. — С. 295–299.
9. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке / Л.А.Новиков. — М. : Изд-во Моск. ун-та, 1973. — 290 с.
10. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. Підручник / Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк. — Львів, 1994. — 216 с.
11. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрушенко. — Львів : Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2009. — 264 с.
12. Регушевський Є.С. Нариси про мову наукових праць І.Я. Франка / Є. Регушевський. — Сімферополь : Таврія, 2006. — 194 с.
13. Туровська Л.В. Особливості мовної норми у термінології / Л. Туровська // Українська термінологія і сучасність : зб. наук. праць. / відп. ред. Л. О. Симоненко. — К. : КНЕУ, 2003. — Вип. V. — С. 261–265.
14. Турчин В.В. Лінгвопрагматичні аспекти німецького філософського терміна : автореф. дис. ... канд. філол. наук / Турчин Володимир Васильович. — К., 2001. — 20 с.
15. Українська мова. Енциклопедія / Редкол.: Русанівський В.М. (співголова), Тараненко О.О. (співголова), М.П. Зяблюк та ін. — К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — 820 с.
16. Франко І.Я. Зібрання творів : У 50 т. / І.Я. Франко. — К. : Наук. думка, 1976–1986.
17. Шевченко М. Антонімія в організації лексико-семантичних відношень терміносистеми цивільного права / М. Шевченко // Українська термінологія і сучасність : Зб. наук. праць. — К. : КНЕУ, 2005. — Вип. VI / Відп. ред. Л. О. Симоненко. — С. 137–141.

Стаття надійшла 22.01.2013

Oksana Novostavska

Lviv

PARADIGMATICAL RELATIONS
(SYNONYMY AND ANTONYMY) IN THE IVAN FRANKO'S SYSTEM
OF PHILOSOPHICAL TERMS

The article traces the synonymy and antonymy in the Ivan Franko's system of philosophical terms.

Key words: the philosophical term, system of terms, synonymy, antonymy.